

УДК 572.9(477.7=14):393

DOI <https://doi.org/10.31392/cult.alm.2022.4.6>**Мартинчук Інна Іванівна,***кандидат історичних наук, доцент,**доцент кафедри історії України та спеціальних галузей історичної науки**Донецького національного університету імені Василя Стуса**orcid.org/0000-0002-9665-3289**vikusha.im@gmail.com*

КУЛЬТУРНА САМОІДЕНТИЧНІСТЬ ГРЕКІВ ПРИАЗОВ'Я В КОНТЕКСТІ ПОХОВАЛЬНИХ ОБРЯДІВ

У роботі досліджено систему поховальних і поминальних обрядів греків Приазов'я як один із засобів прояву їхньої культурної самоідентичності. Авторкою визначено потенціал поховально-поминальних обрядодій греків Приазов'я в системі етнічної культури для відображення поколінних традицій, морально-етичних цінностей, збереження власної ідентифікації. Можемо констатувати той факт, що серед етнічних спільнот, що компактно проживають у Північному Приазов'ї, традиційність культурного розвитку в поєднанні з канонами Православної церкви притаманні саме грецькій етнічній спільноті. Зазначимо, що ціль проведення поховальних обрядів і ритуалів полягає не в публічній демонстрації своєї скорботи. Навпаки, вони привселюдно відмовляються від емоційного зв'язку з колись живою людиною і встановлюють новий емоційний зв'язок з тією ж людиною вже як із покійною. Похорон для них – публічне визнання, що в майбутньому вони мають жити без рідної людини.

У поховальній обрядовості маріупольських греків простежуються два аспекти. По-перше, уявлення про те, що душа покійного має знайти своє місце в потойбічному світі, по-друге, зберігається відчуття міцного зв'язку між покійним і його живими родичами. Їхнє життя постійно супроводжується обрядами та церемоніями, як у світі живих, так і в потойбічному світі. Ізоляція померлого, яка була навіяна міфами, набула особливого змісту та трансформувалася з античної традиції в обряди поховання, які у своїй традиційній формі зберігалися впродовж всієї етнічної історії грецької спільноти в Україні, старанно ними дотримуються і дотепер. Багато традицій збережені, вони діють цілком або частково, із внесеними часом корективами. Формування обрядової культури відбувалось паралельно з генезою народу на ґрунті його традиційних занять, духовних цінностей і мало виняткове значення для усвідомлення передумов етнічної єдності грецької спільноти.

Ключові слова: етнічна історія, традиційна культура, сімейна обрядовість, поховальні обряди, самоідентичність, греки Приазов'я.

Martynchuk Inna,*Candidate of Historical Sciences,**Associate Professor at the Department of History Ukraine**and Special Branches of Historical Sciences**Vasyl' Stus Donetsk National University**orcid.org/0000-0002-9665-3289**vikusha.im@gmail.com*

CULTURAL SELF-IDENTITY OF THE GREEKS OF PRIAZOVIA IN THE CONTEXT OF FUNERAL RITES

The work examines the system of funeral and memorial rites of the Greeks of the Azov region as one of the means of manifesting their cultural self-identity. The author has determined the potential of the funeral and memorial rites of the Greeks of the Azov region in the system of ethnic culture for the purpose of reflecting generational traditions, moral and ethical values, and preserving one's own identification. We can state the fact that among the ethnic communities that live compactly in the Northern Azov region, the traditionality of cultural development in combination with the canons of the Orthodox Church is characteristic of the Greek ethnic community. It should be noted that the purpose of funeral rites and rituals is not to publicly demonstrate one's grief. On the contrary, they universally refuse an emotional connection with a once living person and establish a new emotional connection with

the same person already as with the deceased. For them, a funeral is a public acknowledgment that in the future they will have to live without a loved one.

Two aspects can be traced in the funeral rites of the Mariupol Greeks. First, the idea that the soul of the deceased should find its place in the afterlife, and secondly, the feeling of a strong connection between the deceased and his living relatives remains. Their lives are constantly accompanied by rites and ceremonies, both in the world of the living and in the afterlife. The isolation of the deceased, which was inspired by myths, acquired a special meaning and was transformed from the ancient tradition into burial rites, which in their traditional form were preserved throughout the entire ethnic history of the Greek community in Ukraine, and are diligently observed today. Many traditions have been preserved, they operate in full or in part with occasional adjustments. The formation of ritual culture took place in parallel with the genesis of the nation on the basis of its traditional occupations, spiritual values and was of exceptional importance for realizing the prerequisites of the ethnic unity of the Greek community.

Key words: ethnic history, traditional culture, family rites, funeral rites, self-identity, Greeks of the Azov region.

Стан духовної культури та моралі суспільства, як у цілому світі, так і в Україні, викликає занепокоєння. Деформація ціннісних орієнтацій стала наслідком прагматизації життя, призвела до нехтування соціальними, моральними нормами, традиційними цінностями, виросла до масштабів глобальної соціальної проблеми. У цьому аспекті вдалим проявом збереження морально-етичних цінностей є традиційна культура греків України. Незважаючи на прихильні домі, мінливе природне та соціальне середовище, перебування тривалий час в іноетнічному оточенні, греки сумлінно зберігали свою самобутню культуру, традиційні обряди, звичаї, мову, одяг, музику – усе, що несе на собі відбиток легендарної історії грецького народу, сприяє збереженню їхньої ідентичності. Це доводить, що греки виявилися однією з найвідданіших етнічних спільнот у збереженні громадських і сімейних звичаїв і обрядів, духовних цінностей і традицій предків.

Значним внеском у дослідження проблематики історії грецької етнічної спільноти в Україні, вивчення традиційної культури греків Приазов'я вважаємо науковий доробок І. Джухи, Л. Якубової, А. Гедьо, К. Балабанова, С. Арабаджи, Т. Князєвої, О. Манякіна й інших. Шляхом системного аналізу різноманітних джерел автори розкривають сутність етнічних процесів, основні тенденції розвитку культурного ядра греків Приазов'я в сучасному культурному полі.

Уважаємо, що найповніше складники традиційної культури, звичаї та обряди маріупольських греків розглядаються в роботах учених І. Пономарьової, Н. Терентьової. Наукові розвідки присвячені історико-етнографічному дослідженню традиційної культури греко-румунів і греко-урумів Північного Приазов'я.

Грунтуючись на значному етнографічному матеріалі, науковці описують, окрім іншого, поховальну обрядовість, її трансформаційні процеси.

Серед сімейних звичаїв і обрядів греків Приазов'я поховальна обрядовість посідає особливе місце. Вона є не тільки складником духовної культури, а і проявом ставлення до своїх предків, формою збереження національних традицій і обрядів.

Традиційні поховальні обряди виявилися особливо стійкими у грецьких селах, пов'язаними з вірою в загробне життя душі та необхідністю правильних дій, щоб душа померлого, по-перше, посіла «належне їй місце» у загробному світі; по-друге, щоб піддобрити її, аби вона не нашкодила живим. Міфи про загробний світ розвинулися з уявлень про загробне життя, пов'язаних із реакцією колективу на смерть одного із членів, похоронних звичаїв. Смерть сприймалася як порушення нормальної життєдіяльності колективу внаслідок впливу надприродних сил (наприклад, шкідливої магії).

У селах Північного Приазов'я, як греко-румунських, так і греко-урумських, традиційно дотримуються обряду поховання, дещо спрощуючи його лише в найважчі періоди життя. Вони вважають, що доля людини визначена, але коли наступить кінець, невідомо. Розкрити цю таємницю греки намагалися через віщування, сновидіння, прикмети, як-от випадіння зуба, віз із кінями – ознаки, які вважалися віщонами смерті.

Поховальні обрядодії починалися з омивання покійного. Далі за традицією небіжчика вдягають у нове та чисте вбрання, яке складається із сорочки, черевиків, бо існувало уявлення, що шлях на «той світ» важкий і довгий.

Сини, родичі чоловічої статі зазвичай не беруть участі в омиванні покійного, не одягають його, усе це роблять спеціально запрошені фахівці. Після виконання обрядодій померлого вкладають на ліжко або інше ложе, чи відразу кладуть у труну, яку встановлюють на столі або стільцях. Померлого розмішують посередині парадної кімнати житлового будинку. Труну ставлять під іконою Ісуса Христа чи Богородиці (Князева, 2007, с. 127). У цьому ми вбачаємо спільні традиції зі слов'янськими уявленнями про порядок прощання з померлим родичом.

Звичай сплачувати за перехід у потойбіччя є одним із найдавніших і прийшов з етнічної міфології. Згідно з міфологічними переказами греки вірили, що душі померлих, щоб досягти потойбіччя, повинні подолати кілька підземних річок, через які їх перевезе старець Харон. Плата становила один обол. Монету такої вартості клали небіжчику під язик або в тіло, закутане в погребальну ковдру. Це була остання земна трата, але використовувати їх передбачалося вже потойбіч. За ці монети Харон на своєму човні довозив померлих до воріт Аїда, де душі греків, які проживали спочатку у Криму, а потім у Приазов'ї, зустрічалися з душами своїх далеких предків із материнської Греції. «Отак у похмурому царстві мертвих завершується будь-яка окремо взята людська одісея» (Джуха, 1993, с. 150). Але в цій невеселій метафорі для греків закладений не традиційний трагічний фінал, а потужний життєстверджуючий початок.

Окрім монет, у труну кладуть вбрання, яке небіжчик любив носити за життя. Цей давній звичай постачати покійного необхідними речами дивним чином пройшов через товщу століть, хоча суперечить християнським обрядам, священики намагалися перешкодити йому (Пономарьова, 2006, с. 230).

Ще одним проявом поєднання традиційних уявлень і християнських традицій є обряд покладання на чоло померлого смертного вінця – «хараз истван» (урумське село Богатир) – стрічку з початком дев'яносто першого псалма. У головах покійного ставлять склянку води, накриту шматочком хліба, і запалюють три свічки. Уважалося, що душа покійного буде пити із цієї склянки, поки буде перебувати в «перехідному стані».

Українським важливим вважаємо обряд присутності тіла померлого в рідній оселі. Родичі

намагаються, щоб небіжчик три дні перебував у своєму будинку, а якщо це виявляється неможливим, то хоча б одну ніч. Як тільки душа людини покинула її тіло, у приміщенні завішуються всі дзеркала й поверхні, що віддзеркалюють. Відповідно до давнього повір'я, у дзеркалі людина бачить відбиток своєї душі. І в ньому ж можна побачити відбиток душі небіжчика, що не встигла покинути своє земне житло. Навколо труни сидять родичі. Щоб запобігти вселенню злого духа, небіжчика ретельно оберігають, перебуваючи з ним навіть уночі, і не залишають на самоті ані на хвилину (Князева, 2007, с. 127). Покійника не заборонено обходити кругом: проходять від голови до ніг і назад, вийти з кімнати треба тим же шляхом, яким увійшли (на відміну від звичаїв кавказьких греків, у яких треба обійти навколо ложа небіжчика). На похорон збирається зазвичай багато люду, адже односельці вважають своїм обов'язком попрощатися з родичем, сусідом чи знайомим (Тыркалова, 2018, с. 43).

У день похорону перед тим, як покійного виносять із будинку, родичі співають пісню, що подобалася покійному, запрошені жінки виконують поховальні голосіння – мурлоя. Попереду похоронної процесії несуть кришку труни. Відкриту труну на рушниках несуть чоловіки, змінюючи один одного. Треба зазначити, що в сучасних обрядодіях труну частіше носять на плечах. На кожному перехресті процесія зупиняється, труну ставлять на стільці, кілька хвилин потому підіймають три рази і продовжують шлях. Те ж повторюється біля входу до церкви й у цвинтарних воріт.

Не можна не погодитись із думкою І. Пономарьової, яка підкреслює значну роль Православної церкви в житті грецької сім'ї та громади. Особливими обрядами супроводжувався похорон за участі Церкви. Дзвін за померлим тривав до самого його поховання. Псалтир над ним зачитувався за кілька годин до віддання його землі всім причтом, тобто церковним приходом у певний час, це мало вигляд молитовного плачу. Служба урумських священиків має назву «харйат», у ній священик закликав усіх попрощатися з померлим. Потім священик «запеча-тує» небіжчика (Пономарьова, 2007, с. 245).

Досі у грецьких селах Приазов'я поширені ритуальні дії, пов'язані зі смертю неодруженої дівчини чи хлопця. Приазовські греки в разі

поховання неодружених молодих людей одягають їх у весільне вбрання та випікають великий весільний калач – флуто. До 30-х рр. ХХ ст. поховальну процесію супроводжувала гра на кавалі. У народі було поширене уявлення, що смерть молодого хлопця або дівчини – це їхнє весілля. Цей обряд повсюдно побутував і досі побутує як серед українців, так і серед греків Приазов'я.

Отже, поховальні обряди мають на меті створення умов для гідного переходу небіжчика в інший світ, унеможливлення його повернення.

Безпосередньо в день похорону особлива увага приділялася готуванню ритуального блюда – шорби (урум. *шорва*) та куті (*коливо*, *кьольве* (румейс., урум.), *кальве*, *колва*). Ця традиція сягає дохристиянського звичаю українців, перебравши на себе грецьку назву *kollybon*, «коливо». У багатьох фольклорних творах «кальве» – це символ смерті. Часто в урумському фольклорі, щоб сповістити герою про смерть його коханої, підносять страву колву зі згадкою її імені.

Основу її становлять цільні варені зерна пшениці, ячменю або рису, обкачані в пасерованому борошні із цукром. Усілякими солодкими добавками, над гіркою каші, викладеної на блюдо, шматочками цукру, ягодами та іншими прикрасами викладають хрест. Також у блюдо додавалися мед, горіхи, сухофрукти (Рецепт приготування колива, 2015). Після поминального обіду на могилі залишали запалену свічку або ж кадили ладаном.

У селах Старобешівського району поминання небіжчика починалося з ужитку не тільки колва, а й хайма-фаї – супу з локшиною та фаршем. Тісто для хайма-фаї готують так само, як і для шумуша, але замішують його тільки на яйцях. Цей суп подають як перше блюдо.

У селах Володарського району – Саргані та Чермалик – наприкінці поминальної трапези подають пісний солодкий суп із вишень, родзинок, горіхів і локшини, цей суп має бути гарячим. Обов'язково ставили на стіл *ловья анду крейда* – пюре з відвареної квасолі з медом або засмажкою. Його розливали у крейдакі як кисіль, а перед подачею поливали медом і посипали тертими горіхами (От античності до наших днів <...>, 2009, с. 265).

У Саргані у три перші дні після похорону готували рідку кутю, як суп, у неї додавали

родзинки, а коли розливали по тарілках, додавали трохи тертих горіхів і три шматочки хліба – пендату. Ці шматочки відрізали від п'яти маленьких хлібців, спеціально для цього випечених (хлібці круглої та хрестоподібної форми фігурують у різні часи похоронної обрядовості у Греції, що вкотре підкреслює символіку хліборобської культури). Заупокійна трапеза – обчинна справа: нею ділилися із сусідами – спочатку зі східного боку садиби, потім із західного, потім навпаки, але деякі інформатори вважають, що навпаки, їжу носити не можна, очевидно, бували різні варіанти звичаю. Роздавали й іншим сусідам і родичам (От античності до наших днів <...>, 2009, с. 265).

Традиційними поминальними днями померлого були третій, дев'ятий, сороковий, півріччя та річне поминання. У поминанні румейською просто кажуть: «ідемо на дев'ятиднєвье» (екеман інеу), «ідемо на сороковини» (екеман Саранда) тощо. Поминання урумською на дев'ятий, сороковий день і на річницю називаються *дліаш* (урум.), *джанаши* (урумс. село Ст. Крим), *жанаши* (урумс.), (від тур. *can* – *душа*, *as* – *голод*), *алмонима* (Пономарьова, 2007, с. 246).

У перші три поминальні дні поспіль родичі та друзі ходили на цвинтар, несли ладан у спеціальній кадильніці та рясним димом окурювали могилу, обходячи її із правого боку, або ж запалювали свічки. Першою цей обхід могили з ладаном починала близька старша родичка покійного (мати, дружина, дочка), за нею інші родичі, а потім всі інші (От античності до наших днів <...>, 2009, с. 266).

Обряд окурювання практикувався й давніми греками. Після цього, як і раніше, на могилу кладуть цукерки, печиво, розсипають крихти навколо. У приазовських греків є звичай ритуального обмивання рук після повернення із кладовища на поминальну тризну, який поширений у балканських, тюркських і слов'янських народів. На столику, там, де лежав небіжчик, йому ставлять кутю, святу воду, яка стоїть сорок днів, прикрита зверху. До дев'яти днів там же горить свічка (Пономарьова, 2007, с. 246).

Традиційне відвідування могили відбувалось щоденно протягом дев'яти днів або ж тільки на дев'ятий день – залежить від конкретних умов. Потім після повернення із цвинтаря готують пісну солодку локшину та влаштовують поминальне частування (алмонима).

Поминальну їжу з метою поминання покійного із запрошенням у вигляді маленьких записочок на поминки розносили сусідам і родичам на тарілочках із густо завареною колвою – «чанах чигар» (урумс. село Бешеве), поверх якої клали маленький хлібець. У наш час запрошення передають усно. Також на дев'ятий день родичі покійного приносили до церкви, окрім колива, й інші продукти, із яких складалася вечірня трапеза для присутніх у церкві прихожан, і це у греків називається *Катунь*, або *када*.

На сороковини – «хир-хаш» (урумс. села В. Янисоль, Керменчик) могила традиційно відвідувалася знову. На неї виливалася вода зі склянки, що стояла в кімнаті покійного, ладаном обносили по три рази кожен навколо могили, що відганяє злих духів, повторювалася поминальна трапеза. Основними поминальними стравами цього періоду є гаряча локшина, м'ясні страви, випічка, пиріжки, булочки доярко (ритуальна страва, яка складається з непарної кількості з'єднаних одна з одною булочок). Пара від гарячих страв піднімається вгору та надає сили душі покійного, тому в обряді припускають, що їдять не тільки живі, а й померлі. Підсумком акту їжі є досягнення стану, який вважається поверненням до нового життя, відродження, воскресіння (Князева, 2007, с. 128). Отже, в акті їжі та жертвоприношенні простежується серія збігів: їжа – жертва, стіл – вівтар (жертвовник), скатертину – покров (завіса), столові приналежності – знаряддя жертвоприношення тощо. Через акти їжі та жертвоприношення відбувалося залучення людини до роду. Відкриваючи в собі здатність не стільки поглинати їжу, скільки священнодіяти з нею, суб'єкт стверджує свою ідентичність із родом.

Ритуальний бенкет уможливило інтеграцію досвіду, тому що є Я і є Інший. Уважалося, що померлі продовжували входити до сімейного кола, від них чекали допомоги у важкий для родини час, через сумісну їжу вони долучатися й до сімейних турбот. Однак основною ціллю жертвоприношення позначалася подвійність, яка властива раннім віруванням: одержати допомогу та водночас відгородити себе від можливого шкідливого впливу божества або духа. Ця амбівалентність особливо чітко спостерігається щодо померлих. Їх пригощають їжею вдома, приносять її в жертву, намагаючись долучити їх до сімейних проблем, а також

умилостивити їх. Обряд «годування» покійного – залишення на могилі води, їжі, трапеза на кладовищі поблизу могильного пагорба, трапеза в будинку, являє собою давній звичай, який дивним чином пройшов через товщу століть, усупереч християнським обрядам.

У кожному селі були кілька жінок-плакальниць – аглавжі (урумс. село Карань), яких часто наймали за плату. Пісні похоронного обряду літературного походження відповідають грецьким народним зразкам: плачі за покійним перейняті зворушливими, сумними нотками, оформленими метафоричними образами. У цих голосіннях виявлялися скорбота та переживання у зв'язку із втратою близької людини, розповідалися про померлого, згадувалися епізоди його життя. Разом із підкресленням горя та смутку в голосіннях збереглися уявлення про те, що похорон є своєрідним переходом померлого до потойбічного світу – місця усіх померлих, тому небіжчика зазвичай просили що-небудь передати померлим родичам.

Отже, багато деталей поминальних обрядів так само зближують грецьку обрядовість зі східнослов'янською, зокрема й українською. Вони полягають у шанобливому ставленні до небіжчика, у намаганні полегшити його шлях у потойбіччя та водночас у містичному усвідомленні присутності предків (їхньої душі) серед живих, що наочно відображено в поминальних трапезах, безпосередньо на могилах також.

Культ померлих предків та їхня участь у долі живих людей є своєрідним стрижнем, на якому тримаються різні міфологічні системи світу. Головна умова й основа існування таких сюжетів – це відчуття етнічної пам'яті. У приазовських греків існує звичай передавати ім'я предку немовляті, частіше онуку. Дотепер зберігається традиція називати першу дитину чоловічої статі ім'я дідуся за батьківською лінією, наступних дітей – іменами батьків матері, а потім – на честь дядька, тітки й інших родичів. Тому в сім'ї чоловічі імена традиційно чергуються через покоління. Ім'я, за народними віруваннями, уважалося засобом передачі якостей покійного немовляті.

Ця традиція пов'язана з існуванням у греків Приазов'я культу предків, тобто уявлення про відродження померлої людини в особі нащадка, як, наприклад, у селищі Урзуф Донецької області. Дитина лише після обряду надання

імені ставала повноцінною людиною та частиною загального круговороту переселення душ. На думку Т. Князевої, ця форма ритуалу пов'язана з язичницькими періодом етнічної історії греків (Князева, 2007, с. 130).

Традиційні норми поведінки, пов'язані зі смертю, похованням і поминанням покійних, загалом залишаються найконсервативнішою складовою частиною сімейної обрядовості.

Магічна сутність ритуалів поступово нівелюється у свідомості особи та набуває більш емоційно-естетичного змісту. Ціннісно-нормативні уявлення, які втілюються в обрядах сукупністю символічних дій, вербальних, музичних і атрибутивних компонентів, виступають як емоційно-образні прояви принципів традиційного способу життя, безпосередньо впливають на конкретно-почуттєву сферу їхньої самоідентичності.

Список використаних джерел:

1. Джуха И. (1993). Одиссея мариупольских греков: очерки истории. Вологда : ЛиС. 160 с.
2. Князева Т. (2007). Традиційна культура греків Приазов'я : дис. ... канд. мистецтв : 17.00.01. 177 с.
3. Манякін О. (2018). Вплив православ'я на обрядові традиції грецької спільноти Північного Приазов'я. *Вісник Маріупольського державного університету. Серія «Філософія, культурологія, соціологія»*. Вип. 15. С. 44–50.
4. Окрестности Мариуполя: взгляд этнографа. История заселения, культура и быт жителей края. Конец XVIII–XIX в. / Н. Тьркалова и др. (2018). Мариупольский краеведческий музей. Мариуполь : Рената. 64 с.
5. От античности до наших дней : Очерки истории и культуры греков Украины / ред. и сост. Н. Коссе (2009). Мариуполь. 298 с.
6. Пономарьова І. (2007). Греки Приазов'я: етнонаціональні процеси в аспекті трансформації традиційної культури (кінець XVIII – начало XXI ст.) : дис. ... докт. іст. наук : 07.00.05. Київ. 356 с.
7. Пономарьова І. (2006). Етнічна історія греків Приазов'я (кінець XVIII–XXI ст.). Історико-етнографічні дослідження. Київ : Реферат. 300 с.
8. Рецепт приготовления колива (2015). Храм Преподобного Серафима Саровского. Эллладская православная церковь. Салоники. URL: <http://www.seraphim.gr/recept-prigotovleniya-koliva/> (дата звернення: 22.12.2022).

References:

1. Dzhukha Y. (1993). *Odysseia maryupol'skykh hrekov: ocherky ystoryy* [Odyssey of the Mariupol Greeks: Essays on History]. Volohda : LyS. 160 s. [in Russian].
2. Kniazeva T.M. (2007). *Tradytisjna kul'tura hrekiv Pryazov'ia* [Traditional culture of the Greeks of the Azov region] : dys. ... kand. mystetstvoznnav. : 17.00.01 ; Kyiv. nats. un-t kul'tury i mystetstv. Kyiv. 177 s. [in Ukrainian].
3. Maniakin O.S. (2018). *Vplyv pravoslav'ia na obriadovi tradytisii hrets'koi spil'noty Pivnichnoho Pryazov'ia* [The influence of Orthodoxy on the ritual traditions of the Greek community of the Northern Azov region]. *Izsynyk Mariupol's'koho derzhavnoho universytetu. Seriiia "Filosofia, kul'turolohiia, sotsiolohiia"*. Vyp. 15. S. 44–50 [in Ukrainian].
4. *Okrestnosty Maryupolia: vzglihat etnohrafa. Ystoryia zaselenia, kul'tura y byt zhytelej kraia. Konets XVIII–XIX v.* (2018) [Surroundings of Mariupol: an ethnographer's view. The history of settlement, culture and life of the inhabitants of the region. The end of the 18'th – 19'th centuries] / N. Tyrkalova i dr. ; Mariupol's'kij gorodskoj sovet, Mariupol's'kij kraevedcheskij muzej. Maryupol' : Renata. 64 s. [in Russian].
5. *От antychnosti do nashykh dnei: Ocherky ystoryy y kul'tury hrekov Ukrainy* (2009) [From antiquity to the present day: Essays on the history and culture of the Greeks of Ukraine] / Red. y sost. N.S. Kosse. Maryupol'. 298 s. [in Russian].
6. Ponomar'ova I.S. (2007). *Hreky Pryazov'ia: etnonatsional'ni protsesy v aspekti transformatsii tradytisjnoi kul'tury* (kinets' XVIII – nachalo XXI st.) [The Greeks of the Azov region: ethno-national processes in the aspect of the transformation of traditional culture (end of the 18'th – beginning of the 21'st century)] : dys. ... d-ra ist. nauk : 07.00.05 ; Kyiv's'kyj natsional'nyj un-t im. Tarasa Shevchenka. Kyiv. 356 s. [in Ukrainian].
7. Ponomar'ova I.S. (2006). *Etnichna istoriia hrekiv Pryazov'ia* (kinets' XVIII–XXI). *Istoryko-etnohrafichni doslidzhennia* [Ethnic history of the Greeks of the Azov region (late 18'th – 21'st centuries). Historical and ethnographic studies]. Kyiv : Referat. 300 s. [in Ukrainian].
8. *Retsept pryhotovlenia kolyva* (2015) [The recipe for cooking koliva]. *Khram Prepodobnoho Serafyma Sarovskoho. Elladskaiia pravoslavnaia tserkov'.* Salonyky. URL: <http://vvv.seraphim.gr/retsept-prigotovleniia-koliva/> [in Russian].